

обов'язок, пояснити йому серйозність точки зору британського уряду відносно інциденту і сумного ефекту... і що в майбутньому це визнання припинить співпрацю між Францією і Великобританією, від якої залежить мир в Європі”, – писав згодом Дж. Керзон [11, 387].

Під час бесіди з А. де Флоріо Дж. Керзон заявив, що уряд Великобританії не може прийняти жодної відповідальності за вчинок уряду Франції. “Якщо останній виявив бажання визнати уряд генерала Врангеля, що він і зробив, то йому не варто очікувати на яку-небудь взаємність з нашого боку”, – стверджував він. Також Дж. Керзон заявляв французькому послу, що у той час, коли Великобританія проводить мирні переговори з радянським урядом, мир, який є бажаним для всіх, “у цій критичній ситуації французький уряд пішов поза шляхом Великобританії, визнавши незалежність уряду генерала Врангеля на Півдні Росії, якого радянська влада розцінила як ворога і узурпатора” [11, 388].

Наступне обговорення питання визнання уряду генерала П.М. Врангеля Францією у парламенті Великобританії відбулось 16 серпня 1920 р. Під час засідання Палати Громад, депутат Г. Крофт, наголошуючи на важливості союзу з Францією, заявив: “критикуючи своїх друзів у Франції, слід пригадати, що усього лише кілька місяців тому, вони ясно заявили, що збиралися підтримувати генерала Врангеля, забезпечуючи певні прийнятні ним умови, і тому це не дозволяє нам робити припущення відносно нової ситуації. Франція була послідовною”. Проти цього виступив депутат Дж. Секстон: “Я не збираюся слідувати усім пунктам і аргументам вище вказаної промови, але до одного пункту я все ж звернуся, і це наш союз з Францією. Я згоден з тим, що це – перевага для нашої країни, але якщо Франція замовляє музику, а ми повинні за неї платити, то це значно змінює ситуацію. У цьому випадку Франція задає тон і я думаю, що без нашої матеріальної допомоги, Франція не зможе продовжувати підтримку генерала Врангеля” [12, 710-711].

Полковник Дж. Веджвуд, з приводу визнання Францією уряду генерала П. Врангеля, припускав, що це вплине на відносини з радянським урядом: “Вона (Франція), можливо, перекине 80 тис. французьких солдатів з Сирії в Крим. Чи не призведе це до зміни військової ситуації у Росії загалом? Чи варто дивуватися, якщо Росія заявить, що, починаючи з визнання Францією генерала Врангеля, починаючи з надання нею допомоги йому, вона, зважаючи на збільшену військову небезпеку, була б виправдана у заяві: “Ми говорили перед цим, що ми скоротили б польську армію до 50 тис. осіб, але ми жалкуємо, що нам доведеться змінити ці умови, і доведеться скоротити польську армію до 30 або 25 тис. осіб” [12, 724-725]. У той же день, 16 серпня 1920 р. прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж категорично заявив, що Великобританія не має наміру підтримувати і визнавати уряд генерала П. Врангеля [10, 30].

Назріла суперечка між Великобританією та Францією була відвернена. В обох питаннях – визнання уряду генерала П. Врангеля і ставлення до радянсько-польської війни – кожен із урядів погодився з правом свого союзника діяти цілком самостійно. Єдиною стороною означеного конфлікту, що програла, був уряд генерала П. Врангеля. Доказом цього є те, що при евакуації його армії з Криму жодне судно військово-морського флоту Великобританії не брало у цьому участі [13, 1; 14, 1]. “Наше керівництво заявило нам, що відповідальність за евакуацію лежить винятково на французях, і тому ми не повинні втручатись”, – згадував головнокомандуючий окупаційними силами Великобританії на Чорному морі і Турецькій генерал Ч. Харінгтон [15, 83]. Кабінет міністрів ухвалив

рішення, не дивлячись на несхвалення з боку У. Черчилля, не надавати головнокомандувачу ЗСПР допомогу [16, 172].

Таким чином, у той час, коли Франція в особі президента О. Мільєрана зайняла позицію безкомпромісної боротьби з більшовиками і визнання уряду генерала П. Врангеля, Англія стала на шлях компромісів з радянським урядом, і категорично висловилася проти визнання уряду ЗСПР і надання йому будь-якої допомоги.

1. *Внешняя политика контрреволюционных “правительств” в начале 1919 г. (Из документов Парижского посольства)* // Красный архив. – 1929. – Т. 6.
2. *Врангель П.Н. Оборона Крыма* // Гражданская война в России: Оборона Крыма. – М.: СПб., 2003.
3. *Жуикова Е.Ф. Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920 – 1925 годах* // Академия исторических наук: Сб. тр. – Т. 1. – М., 2006.
4. *Times*. – 1920. – September, 23.
5. *Бюллетень Народного Комиссариата Иностранных Дел*. – 1920. – 5 ноября.
6. *Parliament. House of Commons. The Parliamentary debates (Hansard). House of Commons official report. – Series 5, V. 130. – London, 1920 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hansard.millbanksystems.com>.*
7. *Дрейер В.Н. Крестный путь. Двухлетняя война красного севера с белым югом 1918 – 1920 года.* – Берлин, 1921.
8. *Раковский Г. Конец белых. От Днепра до Босфора (Вырождение, агония и ликвидация).* – Прага, 1921.
9. *Карпенко С.В. Очерки истории Белого движения на юге России (1917 – 1920 гг.).* – М., 2003.
10. *Штейн Б. Международное положение внешняя политика РСФСР в период Врангелевщины* // Разгром Врангеля. 1920. – М., 1930.
11. *The Great Britain National Archives. Cabinet Papers. – Cab. 24/110. Poland. Confidential [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk>.*
12. *Parliament. House of Commons... – Series 5, V. 133. – London, 1920 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hansard.millbanksystems.com>.*
13. *Известия. Бюллетень Одесского губернского революционного Комитета.* – 1920. – 2 декабря.
14. *New-York Tribune.* – 1920. – November, 17.
15. *Bilge C. Istanbul under allied occupation, 1918 – 1923.* – Leiden, 1999.
16. *Kopisto L. The British intervention in South Russia 1918 – 1920. Academic Dissertation.* – Helsinki, 2011.

Demchenko A.P. The position of The Great Britain in the context of recognizing of the general P. Wrangel Government's by the France (the august of the 1920th). In the article on the basis of some documents and materials the position of The Great Britain as to recognizing the Government of general P.N. Wrangel by the France in the August of the 1920th is considered.
Key words: antibolshevist movement, The Armed Forces of South Russia (Vooruzhyonniyye sily Yuga Rossi), ultimatum, Foreign Office, The Great Britain – France relations.

А. П. Іржавська

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК СКЛАДОВА НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто особливості та наслідки використання примусової праці східних робітників в окупаційних зонах і Німеччині у період Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, східні слов'яни, оstarбайтери, примусова праця, нацистський фізичний терор.

Складовою частиною злочинної політики нацистів проти східних слов'ян під час Другої світової війни була примусова праця для місцевого населення окупованих територій, яка здійснювалася шляхом залучення до робіт

як в окупаційних зонах, так і на території Райху. Проблема примусової праці окупованого населення і східних робітників у Німеччині є актуальною сьогодні і завдання цієї наукової розвідки полягає у розкритті особливостей примусової праці населення окупованих східнослов'янських територій як однієї з форм нацистського фізичного терору. Ця тема вже на початку 1990-х рр. стала активно досліджуватися і отримала належну увагу вітчизняних істориків і політиків. Саме цій проблемі присвячено ряд наукових праць вітчизняних і російських дослідників Т. Пастушенко [1, 2], С. Гальчака [3], Г. Грінченко [4], Г. Вербицького [5], в яких використано значний пласт архівних матеріалів і безпосередніх спогадів очевидців та оstarбайтерів.

Ознайомившись з різноплановими матеріалами, які презентують широкий спектр питань щодо специфіки примусової праці в окупаційних зонах і перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, з'ясовуємо, що вже з перших днів окупації за виконанням обов'язкової трудової повинності слідували як німецькі адміністративні органи, так і органи місцевого управління. 5 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних областей Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для окупованого місцевого населення – осіб віком від 18 до 45 років [6, 183, 212].

У сільських районах населення залучалося до сільськогосподарських, шляхових та будівельних робіт, на торфорозробки, заготівлю дров, випасання коней тощо. Тривалість робочого дня була різною, в залежності від об'єму тієї норми, яку потрібно було виконати. Так, під час жнив гітлерівці примушували селян працювати по 16–18 годин на добу – з 5 години ранку і до заходу сонця, а також у святкові й недільні дні. Для роботи на власних присадибних ділянках можна було використовувати лише 2 дні на тиждень, а решту часу кожен селянин повинен був працювати на землях громадського господарства [7, 48–49].

У середині грудня 1941 р. А. Розенберг видав повторне розпорядження про введення трудової повинності в окупованих радянських районах, ухилення від якої каралося ув'язненням або каторжними роботами [8, 149]. Про експлуатацію населення окупованих східнослов'янських територій та жорстокі покарання у разі непослуху свідчить також директивна вказівка райхскомісаріату України від 1943 р. про встановлення пильного нагляду за місцевою робочою силою: «Рекомендується непокірних або ледачих після двох попереджень піддати тілесному покаранню силами української міліції, або нашими силами, але без свідків. Після цього таких робочих відправляти за допомогою служби безпеки в трудові табори... Міри щодо українців не повинні носити характеру лояльності» [9, 14].

Про те, що праця населення була дійсно дармовою свідчить директива райхсміністра озброєння і військової промисловості Ф. Заукеля про порядок використання робочої сили у східних областях від 28 липня 1941 р.: «Використання робочої сили потрібно, в першу чергу, при навантаженні вручну без винагороди. Робітник за це отримує скромне харчування. Про виплату заробітної плати у фронтovому районі без дозволу не може бути й мови» [10, 150].

Робоча сила також використовувалася на збиранні зброї чи трофеїв після бою, на вантажно-розвантажувальних роботах і перевезеннях із забезпечення військ. Практикувалося використання мирного населення на роботах із розмінування доріг, лісів і полів; збирання нерозірваних снарядів та інших небезпечних видах робіт. Разом із цивільним населенням до примусових робіт у прифронтovій зоні залучалися й військовополонені.

В окупованих населених пунктах широко використовувалася і дитяча праця. Щодо вікового обмеження працюючих дітей і підлітків, то воно варіювався залежно від конкретних обставин і в міру ускладнення військово-економічного становища Німеччини, набуваючи стійкої тенденції до зниження. Якщо у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12–15 років, то пізніше вік залучених до праці дітей знижувався до 11 років [11, 93]. Дітей примушували працювати по 8 годин на добу. Жителька с. Глодоси Новоукраїнського (тоді – Хмельівського) району Кіровоградської області Г. Шевченко згадує: «... Я пам'ятаю, як ми, дівчата і жінки, цілий день сапали буряки в степу всі разом, а поліцей ходив позаду нас із нагайкою: хто відставав, то того дуже бив. А ми вже були дуже стомлені. Одну дівчину він так ударив, що вона впала і знепритомніла, а я коло неї сапала, то так злякалася, що стала швиденько сапати, щоб мене не били» [12]. За роботу молоді часто відповідали батьки. Якщо неповнолітні не виконували у якийсь день трудову повинність, за них повинні були відпрацювати батьки.

На окупованих територіях створювалися спеціальні трудові табори, куди відправлялися місцеві мешканці, які ухилялися чи відмовлялися виходити на роботу. Так, у наказі Чернігівської міжрайонної управи про створення таборів для осіб, які ухиляються від виконання трудової повинності від 29 січня 1942 р. давалася наступна вказівка: «Усім районним управам Чернігівщини створити трудові табори, куди інтернувати всіх працездатних осіб, які ухиляються від трудової повинності. У цих таборах утримувати інтернованих за їхній власний рахунок і використовувати на різноманітних роботах» [13, 66–67]. По суті німці відродили на окупованих східнослов'янських територіях систему рабсько-кріпосницької праці. Зрештою, дармова праця східних слов'ян нацистськими ідеологами виправдовувалася «теорією» расової переваги німецької нації.

Уперше тема широкого використання у німецькій промисловості та сільському господарстві робочої сили з окупованих радянських територій обговорювалася на нараді в Берліні 7 листопада 1941 р. [6, 212]. На цій нараді було наголошено на тому, що іноземні робітники, головним чином з Радянського Союзу, мають виконувати найважчу некваліфіковану роботу. У кінці 1941 – на початку 1942 рр. було розгорнуто пропагандистську кампанію масового добровільного виїзду до Німеччини. Мешканців окупованих територій німецькі окупанти намагалися спокусити принадами всіляких благ, котрі чекали на добровольців у Німеччині: високі заробітки, отримання спеціальностей і кваліфікації, кращі умови життя, земельні наділи, різноманітні пільги. Враховуючи те, що нацистська окупація принесла з собою масове безробіття і голод, на які так розраховували німці, то їхня агітація спершу частково спрацювала. За даними окупаційних властей, з території України 80–90% записаних їхали на роботу добровільно [14, 212]. Жителька с. Глодоси Новоукраїнського району Кіровоградської області Г. Калашник згадує: «Серед тих, хто їхав добровільно була в основному інтернативська молодь віком по 16–17 років. Вони думали, що знайдуть там краще життя» [15]. Станом на вересень 1941 р. у Німеччині нараховувалося 275 тис. цивільних робітників і військовополонених – це в більшості своїй були добровольці [5, 12].

Однак на початок 1942 р. потік добровольців припинився. Серед східнослов'янського населення посилюлися ухильницькі настрої, котрі стали домінуючими, коли були поширені відомості про погане поводження з першими оstarбайтерами в Німеччині. Німецькі вербувальні служби не врахували, що листи перших оstarбайтерів

з Німеччини нейтралізують і навіть перекресляють усю німецьку агітацію. Так, в одному із повідомлень поліції безпеки про становище в окупованих Східних областях від 1.10.1942 р. говориться: «Зараз у м. Києві знову проходить кампанія по набору до Німеччини і на це питання потрібно звернути особливу увагу всіх органів пропаганди. Між тим, у місті настрої знову нездорові і поширюються різноманітні чутки» [16, 70]. А у повідомленнях штабу командування начальника поліції безпеки з окупованих східних областей імперському комісару з безпеки XVII військового округу від 4.12.1942 р. зазначалося: «Добровільний запис для поїздки до Німеччини на роботу проходить не так добре, як передбачалося» [17, 6–7].

На початку 1942 р. керівництвом Райху було поставлено завдання вивезти з окупованих районів СРСР 15 млн осіб для використання на роботах промисловості та у сільському господарстві Німеччини [18, 738]. Тому з весни 1942 р. для виконання цього завдання нацистський уряд бере курс на примус. Серед причин насильницької депортації мирного населення до Німеччини був крах плану «блискавичної» війни. Остарбайтери розглядалися як дешеве джерело покриття дефіциту робочих рук. 21 березня 1942 р. було створено спеціальну установу – «Імперське бюро з використання робочої сили» на чолі з Ф. Заукелем [6, 213]. Передбачалася примусова мобілізація чоловіків і жінок віком від 15 до 60 років. У своїх нотатках, під час поїздки до райхскомісаріату «Україна», Розенберг зазначав, що «найскладнішим завданням на окупованих східних територіях була відправка людей на роботу до Німеччини. При цьому, Україна, з її найбільш густо заселеною територією, мала бути використана особливо активно... Райхскомісаріат відправив 1,2 млн осіб» [19, 91].

До проведення широкомасштабних операцій із захоплення й вивезення великих мас населення до Німеччини були підключені війська Вермахту, частини СС. Проводилося «планомірне полювання на людей» [1, 59] у місцях масового скупчення: на базарах, вокзалах, площах, майданах, у храмах, кінотеатрах. Не дивлячись на загрозу бути розстріляним чи повішеним, місцеві жителі робили все можливе, щоб уникнути вивезення до Німеччини: фізично калічили себе, тікали в ліси, переховувалися у ямах, погребях, навмисне спричиняли хвороби. Поширеною формою врятування від німецької каторги для населення було самокаліцтво. Щоб обманути медичну комісію юнаки і дівчата завдавали собі рани, роз'ятрюючи їх екстрактом часнику, сірчаною та соляною кислотою, вводили бензин у судини, ошпарювалися окропом, тяжко застуджувалися, пили настій тютюну аби штучно викликати хвороби серця, самозаражалися висипним тифом, туберкульозом, малярією, коростою. У багатьох випадках такий засіб зробити себе непридатним для Райху закінчувався трагічно – вони помирали в страшних муках [20, 448]. У доповідній цензурного відомства від 28 червня 1943 р. про настрої українців, вивезених на роботу до Німеччини, і населення окупованих областей України повідомлялося: «Населення окупованих областей України всіляко ухиляється від вербування до Німеччини, вдаючись до таких виключних заходів, як самопошкодження, що призводить до каліцтва; фіктивні шлюби підлітків, втеча, спричинення хвороб. У зв'язку з цим німецькою окупаційною владою застосовувалися наступні контрзаходи: насильницьке вербування матерів, яких розлучали з маленькими дітьми, конфіскація зерна і власності, спалення будинків, облави, побиття населення, насильницькі аборти у вагітних жінок» [21, 1].

З боку радянського керівництва для захисту своїх громадян від примусового вивезення до Німеччини розповсюджувалися листівки-заклики і листівки-звернення

такого змісту: «Ховайтесь від гітлерівської мобілізації, ідіть у партизани. Не виконуйте жодного наказу німецького командування...» [22, 1]. Однак за такі дії нацисти могли знищити всю родину. Зі спогадів колишнього остарбайтера, мешканця с. Пекарі Конотопського (тоді – Хмельівського) району Сумської області С. Іржавського: «Спочатку я хотів було втекти у Брянські ліси, але німці оголосили, що будуть розстрілювати сім'ї утікачів, і мені довелося підкоритися їхньому наказові і з'явитися до сільради» [23].

Вагому роль у порятунку молоді від примусового вивезення до Німеччини відіграли радянські партизани, які здійснювали напади на колонії мобілізованих робітників та залізничні ешелони. Так, партизани Ленінградської області зірвали відправку більше 400 тис. осіб. На території Мінської області партизанами було врятовано близько 70 тис. мешканців Мінська, Борисова, Слуцька та ін. [18, 738]. Почасті партизани здійснювали заходи із запобігання вивезення сільської молоді до Німеччини, виводячи її до лісу у спеціально створені таємні лісові табори, які створювалися, забезпечувалися і захищалися партизанськими формуваннями. Наприклад, у такому таборі, у Чернігівському партизанському з'єднанні «За Батьківщину» під командуванням І. Бовкуна у лютому 1943 р. перебували 5 тис. осіб [20, 449; 24, 50].

Існувала планова рознарядка для кожного населеного пункту з визначення кількості робітників, яку необхідно надіслати до Райху. Так, наприклад, рознарядка для Києва у квітні 1942 р. становила 60 тис. робітників, для всієї генеральної області «Київ» – 360 тис. [1, 54]. Якщо кількість виділених робітників виявлялася меншою, то сім'ї тих, кому вдалося уникнути відправки, суворо каралися: спалювалися будинки, членів таких сімей заарештовували, а частіше розстрілювали. Усі ці міри почали давати результат: наприклад, тільки з Гродненської області (БРСР) за період окупації було вивезено до Німеччини 53955 осіб [25, 92].

Середній вік остарбайтерів сягав 20 років, високий відсоток складали підлітки до 16 років. Більшість забраних до Німеччини перебували до місця призначення без сезонного одягу і взуття. Транспортування цих людей відбувалося – особливо в 1942 р. – в страшних умовах. Депортованих заганяли у товарні вагони, в дорозі нерідко вони залишалися без води і їжі. Про це свідчить розповідь С. Іржавського: «Пригнали нас в Ромни з усіх ближніх районів і через три дні відправили до Німеччини поїздами. Везли нас в товарних вагонах, які охороняли німці з кулеметами на дахах і в тамбурах, щоб ніхто по дорозі не міг втекти. Я, як зараз, пам'ятаю усі станції, через які нас везли: Ромни – Талалаївка – Бахмач – Ніжин – Київ – Козятин – Люблін – Варшава – Дрезден – Дортмунд. Приїхали в Козятин, там нам дали суп з нечищеної і немитої картоплі, тому що в казанку було на дні на палець землі. А на наступних зупинках вже нічого не давали» [23].

Із постулатів расистської політики витікали і правила поведінки зі східними робітниками. Найбільше вони були зайняті в сільському господарстві (34%) і металообробній промисловості (30%). Робочий день сягав 10 – 12 годин і більше, вихідні дні були рідкісним явищем. Житлові умови були незадовільними: жили в бараках за колючим дротом, спали на двоярусних нарах, на матрацах, набитих соломомою. За найнезначніші провини жорстоко били. Годували баландою, хліб був найнижчої якості і видавався мізерними порціями, які урізалися в разі невиконання східним робітником непосильної робочої норми. Близько 50 тис. використовувалися в якості прислуги, що мало демонструвати німецькому народові ті форми колоніального панування, які могли стати реальністю в результаті «остаточної перемоги» [26, 595-

596]. Відношення до східних робітників, які були задіяні у сільському господарстві, повністю залежало від їхніх німецьких господарів. Про життя оstarбайтерів свідчать усні розповіді живих свідків та листи оstarбайтерів, які зберігаються у фондах українських, білоруських та російських архівів [27].

Правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище залежало від національності й, відповідно, «раси», а також від політичних критеріїв – стосунків Райху з країною, звідки походив іноземний робітник [2, 35]. Проте, в основному соціально-правове становище оstarбайтерів відповідало становищу рабів. Місця перебування оstarбайтерів в Німеччині не підлягають точному фіксуванню. Значна частина з них загинула – могили східних робітників зустрічаються майже в усіх німецьких містах. Тисячі з них тікали на батьківщину, тисячі навіть за найменший непослух відправлялися до концтаборів. Примусовий вивіз оstarбайтерів до Німеччини вкрай негативно вплинув на демографічну ситуацію в Україні, Білорусі та Росії, наслідки якого відчуваються і донині. Встановлено, що з України було вивезено на примусові роботи до Німеччини 2,4 – 2,8 млн чол. [6, 561; 18, 738]; з Росії – 2,1 млн [5, 12]; з Білорусі – 384 тис. 786 осіб [28, 115], за іншими даними – 400 тис. [18, 738].

1. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1941 – 1953). – К., 2009.
2. Пастушенко Т.В. Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Другої Всеукр. наук. конф. – К., 2007.
3. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у третьому рейху. Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003; Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007 рр.). – Вінниця, 2009.
4. Грінченко Г.Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 10. – Ч. 1. – К., 2006; Грінченко Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». – Х., 2010.
5. Вербицкий Г.Г. Остарбайтеры: история россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны. – СПб., 2004.
6. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Редкол.: І. Герасимов та ін. – К., 2000.
7. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). – К., 2010.
8. Макарова Н.В. План «Ост», его характер и основные цели // Россия в войнах XIX – XX вв.: Межвуз. науч. сб. / Редкол.: М. Донской и др. – М., 2006.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262.
10. Украина в озне Великой Отечественной войны: Сб. док., мат., ст. / Сост. А. Бондарь / Ред. Ю. Иванов. – Луганск, 2005.
11. Голиш Г.М. У вирі війни: Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр. – Черкаси, 2005.
12. Спогади Шевченко Г. М., 1928 р.н., жительки с. Глодоси Новоукраїнського району Кіровоградської області / Архів автора.
13. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сб. док. и мат. / Сост. С. Мельник. – К., 1978.
14. Арад І. Катастрофа євреїв на окупированной территории Советского Союза (1941 – 1945). – М., 2007.
15. Спогади Калашиник Г. М. 1930 р.н., жительки с. Глодоси Новоукраїнського району Кіровоградської області / Архів автора.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 307.
17. ЦДАВОУ. – Ф. 4328. – Оп. 1. – Спр. 4.

18. Великая Отечественная война 1941 – 1945: Энциклопедия / Под ред. М. Козлова и др. – М., 1985.
19. ЦДАВОУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 101. – Т-454 ЕАР 99/64. – Ролик 24.
20. Перехрест О.Г. Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 161.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 133.
23. Спогади Іржавського В. С. 1925 р.н., жителя с. Пекари Конатопського району Сумської області / Архів автора.
24. Перехрест О. Г. Українське селянство і радянські партизани у роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2006. – Вип. 77.
25. Лицкевич О. Людские потери Белоруси в войне // Белорусская думка. – Травень. – 2009.
26. Штрайт К. Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Пер. с нем. – М., 1997.
27. НАРБ. – Ф. 750. – Оп. 1. – Спр. 236; ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 4.
28. Коваленя А.А. Беларусь 1939 – 1945 гг. Война и политика. – Минск, 2001.

Irzhavska A.P. The forced labor of the Eastern Slavic as the form of the Nazi Physical Terror during the Second World War. General tendencies and consequences of using the forced labor of the Eastern Slavic as the form of the Nazi Physical Terror during the Second World War are considered in the article.

Key words: Second World War, Eastern Slavic, ostarbeiters, forced labor, Nazi physical terror.

В. П. Щетніков

ДО 70-ї РІЧНИЦІ ВАНЗЕЙСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ: ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ У ПЛОЩИНІ РЕГІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ

У статті на прикладі аналізу роботи науково-педагогічного семінару, що відбувся у передмісті Берліну (Ванзее) з 25 по 30 березня 2012 року, показана можливість координації зусиль працівників музейних установ, викладачів ВУЗів та вчителів середніх навчальних закладів Центрально-Східної Європи в галузі освітньо-виховної діяльності та розвитку наукових досліджень з актуальних проблем історії Другої світової війни та сучасності.

Ключові слова: Ванзейська конференція, «остаточне рішення єврейського питання», Голокост, Трансїстрія, гетто.

25 січня 2012 р. Голова Верховної Ради України В. Литвин звернувся з заявою до учасників Міжнародної конференції «Ніколи більше: вшанування пам'яті жертв Голокосту, запобігання злочинам проти людства. Висловись проти нетерпимості, расизму, екстремізму, негативізму, антисемітизму», що проходила в Москві. У заяві він також звернув увагу на те, що уряд країни, її громадськість, з огляду на «поліетнічність, багатоконфесійність та політичну плюралістичність нашого суспільства, виходять з розуміння важливості та скоординованості дій у сфері боротьби з проявами антисемітизму, расизму та національної нетерпимості, приділяючи особливу увагу належному вихованню молоді та зміцненню суспільної атмосфери, де немає місця ксенофобії та екстремізму». Як приклад таких зусиль, В. Литвин навів діяльність фінансованих державою освітніх установ, близько 3 тис. шкіл та 2 тис. дошкільних закладів, в яких викладання ведеться мовами національних меншин. В тій частині свого звернення, де йшлося про роль державної політики, спрямованої на викоринення усіх форм нетерпимості та ксенофобії в українському суспільстві, спікер особливу увагу звернув на те, що у цьому зв'язку «виняткове